

«КОМІСІЯ 16 ЛИСТОПАДА 1901 р.» ТА АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 - 1907 рр.

Кінець XIX – початок XX ст. в історії Російської імперії позначений актуалізацією аграрного питання. Зумовлено це було тим, що у зазначений період соціально-економічна ситуація на селі різко контрастувала з потужними процесами модернізації у промисловості, фінансах, банківській справі тощо. Фактично перспективи російської економіки, соціальної, політичної структури країни безпосередньо залежали від кардинальних зрушень в аграрному секторі. Такі зміни стосувалися як питань землеволодіння/землекористування, так і селянського законодавства. Це не могло не викликати занепокоєння у правлячих колах, а тому аграрне питання перебувало у фокусі постійної уваги урядовців. Неодноразово власті ініціювали створення різноманітних комісій, які б вивчили стан справ на селі та розробили конкретні пропозиції з його удосконалення. Однією з таких установ була «Комісія з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньо землеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії» (далі – Комісія 16 листопада 1901 р.).

Аналіз історіографії, порушеної у статті проблеми, засвідчує, що вона досі не була предметом активного наукового інтересу вітчизняних істориків, а тому потребує спеціального вивчення, що і є метою запропонованої розвідки. Об'єктом дослідження є аграрне питання в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., предметом – діяльність Комісії 16 листопада 1901 р.

16 листопада 1901 р. було засновано «Комісію з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньо

землеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії». З-поміж обставин, що спричинили появу комісії, були такі:

- 1) голод, що розпочався 1901 р. в європейських губерніях Російської імперії;
- 2) необхідність змін у сільському господарстві та законодавстві про селян;
- 3) незадовільні результати роботи Особливої наради на чолі з О. Звегінцевим.

Головою Комісії 16 листопада 1901 р. став В. Коковцов – заступник міністра фінансів Російської імперії. До її складу увійшли представники трьох міністерств: фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна. Від Міністерства фінансів – такі відомі на той час його діячі, як В. Касперов, М. Кутлер, В. Покровський та інші. Міністерство внутрішніх справ представляв В. Гурко, а Міністерство землеробства і державного майна – С. Бехтєєв, О. Полєнов, В. Сипягін та інші.

Окрім урядовців, до роботи комісії було запрошено фахівців-теоретиків із аграрного питання, а також земських діячів, що знали на сільському господарстві (практиків). Останніх нараховувалося 19 осіб, 15 з яких – представники губернських управ: Курської, Рязанської, Тамбовської, Полтавської тощо [1,37].

Таким чином, склад комісії, хронологічні та територіальні межі вивчення ситуації – все це свідчило про те, що урядові кола імперії не на жарт були стурбовані станом справ в аграрній сфері. Вони були зацікавлені в отриманні об'єктивної, достовірної інформації, на підставі якої можна було б розробити дієву державну програму з модернізації сільського господарства.

Комісія працювала три роки. Результатом її діяльності стали три томи, в яких були опубліковані цікаві дані про стан сільського господарства 18

губерній Російської імперії, викладено конкретні думки та пропозиції стосовно усунення тих негативних явищ, що мали місце на селі. На особливу увагу, з-поміж матеріалів, напрацьованих членами комісії, заслуговують ті, в яких відображено погляди земського дворянства на сільську громаду – так звана «Записка» представників земств. Її цінність полягає у тому, що фактично за три роки до початку Столипінської аграрної реформи регіональні земські діячі виклали її основні положення, сформулювавши, хоча і тезово, стратегію аграрного розвитку Росії на початку XX ст. Зміст цього документу беззаперечно підтверджує: Столипінська аграрна реформа – не кабінетний варіант інновацій, як про це писали опоненти прем'єр-міністра, згодом радянські історики, а історично зумовлений акт, необхідність якого давно стала зрозумілою для урядових кіл і широкої громадськості.

Методологічною основою «Записки» стало вихідне положення про те, що селянин – частина державної економіки, своєрідне знаряддя виробництва. Розмірковуючи у такому ключі, земці констатували, що «це знаряддя праці зіпсоване». Причиною, яка гальмувала «ремонт» були форми землеволодіння/землекористування, які домінували у селі Російської імперії. Автори «Записки» свою позицію обґрунтовували тим, що для ефективності сільського господарства, насамперед його продуктивності, необхідно три основні умови:

- 1) переконаність селянина у тому, що ділянка землі, яку він обробляє, є його приватною власністю, невід'ємною частиною його самості;
- 2) не віддаленість земельних угідь від місця проживання селянина;
- 3) територіальна цілісність ділянки [2,4].

Як відомо, саме ці умови були відсутні у селі Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., що значно гальмувало капіталізацію аграрного сектора економіки. Про це цілком справедливо зауважували представники губернських земств. Вони, зокрема, писали: «У селянина-общинника немає

власності на наділ, а лише тимчасове володіння від переділу до переділу, звідси недбалість до землі, примусова сівозміна» [2,4].

Земські діячі гостро критикували і саму сільську громаду як спосіб самоорганізації, буття селян, засіб державного управління сільським миром. Водночас їхня критика не була брутальною. Автори «Записки» висловлювалися за те, щоб сільська громада була добровільною організацією, а не обов'язковою. До того ж перехід від однієї форми землеволодіння/землекористування мав відбуватися без будь-яких обмежень. Селянин, на їхню думку, мав право вільного виходу з сільської громади за умови, що він відмовлявся від громадського наділу [2, 4]. Таким чином, земцями добровільна громада розумілася як своєрідна природна, ідеальна, модель сільського укладу життя за умов капіталізації. Сільська громада, на їхнє переконання, мала бути динамічним соціальним інститутом, який адекватно реагує на виклики того дня.

Під час обговорення в Комісії 16 листопада 1901 р. «Записки» більшість її положень були схвалені чиновниками – членами комісії. Так, учасники комісії висловилися на підтримку висловленої земським дворянством думки про те, що сільські громади повинні винагороджувати тих селян, що вийшли з них, залишивши землю громаді. Не викликала заперечень і теза, запропонована земцями, стосовно того, що селянам потрібно надати право виходу зі складу сільської громади без землі. В. Коковцов особисту позицію у цьому питанні обґрунтовував тим, що «з державницької точки зору, важливо зберегти за селянством його земельний фонд, а тому заходи, спрямовані на його зменшення небажані» [2,4].

Останнє положення, на нашу думку, є дискусійним. Адже свобода сама по собі, без належного економічного підґрунтя, мало чого варта. Підтвердженням тому є ситуація 1861 р. Особисто вільні селяни ставали економічно залежними від поміщиків, багатших односельців, сільської громади тощо. По-друге, вихід із сільської громади без землі значно звужував

коло потенційних «відхідників». Оскільки на такий крок могли піти лише ті селяни, в яких були наділи у приватній власності. Таких, як відомо, було не так уже й багато відносно усього селянського загалу.

Неоднозначно члени Комісії 16 листопада 1901 р. поставилися до пропозиції земців стосовно продажу угідь неселянам. Опоненти вважали, що селянський наділ, відповідно до тогочасних державницьких поглядів, – «невід'ємна складова селянина як соціальної категорії» [3,155].

Водночас, ураховуючи те, що селяни продавали невиділену землю, користуючись тим, що була скасована 2 частина статті 165, члени комісії висловилися за те, що безглуздо йти проти реальності. У такий спосіб вони засудили закон від 1893 р. про не відчуженість селянських наділів, підтримали ініціативу своїх колег стосовно того, щоб земля стала об'єктом ринкових відносин.

Попри наявність конструктивних положень, у «Записці» мали місце і окремі суперечності, упущення. Наприклад, земці виступали за рівне представництво у земстві всіх груп населення, а водночас шкодували стосовно того, що прадавні основи патріархального селянського побуту розпадалися на їхніх очах під впливом модернізації. У документі нічого не йшлося про інтенсифікацію сільського господарства. Ставилося питання лише про модернізацію общини та землеволодіння/ землекористування на селі.

Незважаючи на наведені вище упущення, головний висновок, зроблений членами комісії відповідав реальному стану справ у сільському господарстві. Всі члени комісії були солідарні у тому, що радикально змінити ситуацію в аграрному секторі економіки міг тільки єдиний орган загальноімперського рівня, до складу якого входили б голови найвпливовіших міністерств та відомств. Очолювати його повинен був авторитетний реформатор, який мав би підтримку в імператора, у своїй діяльності спирався б на підтримку

системи місцевих органів губернського та повітового управління. Реформи мали б носити комплексний характер і повинні були стосуватися змін не лише у землеволодінні/землекористуванні, а і законодавства про селян у цілому.

Література

1. *Вронский О. Государственная власть Российской империи и проблемы формирования основ перспективного аграрного курса на рубеже XIX – XX вв. – М., 1999.*
2. *Записка представителей земских учреждений в Комиссию о Центре // Народное хозяйство. – Кн. 6. – 1906.*
3. *Материалы Высочайше учрежденной Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб., 1903.*